

26. *Der Vorbote* kwam uit in januari en april 1916, vooral dank zij geldelijke steun van Mw Roland Holst. Het blad van Johann Ph. Becker verscheen te Genève in 1866-1871.

27. Fritz Platten (1883 kanton Sankt Gallen-1942 Sovjet Rusland), oorspronkelijk metaalarbeider in Zürich en anarchist; 1904 lid van de ontwikkelingsclub Eintracht (Zürich), in 1906 illegaal actief in Riga, vluchtte vandaar uit gevangenschap in 1908 naar Zürich, waar hij sekretaris van een kas voor hulpverlening aan immigranten werd en in 1912 sekretaris van de Sociaal-demokratische partij van Zwitserland. Hij woonde de conferenties van Zimmerwald (officieus) en Kiental bij en stond daar op de linkervleugel; begeleidde Lenin en andere Russische immigranten in 1917 op hun terugreis naar Rusland door Duitsland heen; vestigde zich in 1923 definitief in de Sovjet-Unie, in 1938 gezuiverd en in gevangenschap overleden. (Ivanov, Fric Platten, Moskva 1963).

28. Het artikel van Lenin in *Der Vorbote* I, pp. 19-28 was getiteld: Zusammenbruch der II. Internationale und Opportunismus.

29. G.V. Plechanov (1857-1918 Finland) en P.B. Axelrod (1850-1928) beiden oprichters van de eerste Russische sociaal-demokratische organisatie, de Bond ter bevrijding van de arbeid in Zürich (1883); na de splitsing van de Russische Sociaal-demokratische partij in bolsjewieken en mensjewieken in 1903, kwamen zij steeds meer nader tot de mensjewieken en tegenover Lenin te staan. Axelrod woonde de conferenties van Zimmerwald en Kiental bij. P. Renaudel (1871-1935), Frans sociaal-demokraat (1899), redakteur van *l'Humanité* (1907) en opvolger van Jaurès als directeur van het blad (1915-1918). Hij nam binnen de Franse socialistische partij een rechts standpunt in.

30. G.Je. Zinoviev (pseudoniem van G.Je. Radomys'lskij, 1883-1936); lid van de Russische Sociaal-demokratische partij (1901), sloot zich in 1903 bij de scheuring aan bij de bolsjewieken en werkte nauw samen met Lenin; voorzitter van de Komintern (1919-1926); na 1926 enige malen uit de Communistische partij van de Sovjet-Unie gestoten o.a. wegens 'Trotskisme' en weer in genade aangenomen; in 1936 na een proces terechtgesteld.

31. De tweede 'Zimmerwalder' conferentie werd 24-30.4.1916 in Kiental gehouden. Aan H. Roland Holst was een pas geweigerd, zodat zij deze conferentie niet kon bijwonen.

32. *NT* 1916, pp. 640-647. A. Pannekoek, Friedrich Adler.

33. H. Guilbeaux (1885-1938), uit Frankrijk naar Zwitserland uitgeweken, gaf te Genève '*demain*, Pages et documents' (1916-1918) uit.

34. *NT* 1917, pp. 300-314, 375-392, A. Pannekoek, Twee natuuronderzoekers in de maatschappelijk-geestelijke strijd. Deze studie werd geschreven naar aanleiding van de volgende boeken: J.P. Lotsy, *De Wereldbeschouwing van een Natuuronderzoeker*, 1917 en dr. Ph. Kohnstamm, *Determinisme en Natuurwetenschap*, 1909 en dezelfde, *Warmteleer*, 1915.

35. *NT* 1917, pp. 169-174, H. Gorter, Leidraad bij het lezen van 'Pan'. H. Gorter, Pan, Een gedicht, Amsterdam 1912 en dezelfde, Pan, Een gedicht. Tweede zeer veel vermeerderde druk, Amsterdam 1916.

36. H. Gorter, Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-demokratie, Amsterdam z.j.

37. Dr. Johan Huizinga (1872-1945), oorspronkelijk linguïst, werd in 1915 hoogleraar in de algemene geschiedenis te Groningen, later te Leiden.

38. Louise Gorter-Cnoop Koopmans, geboren 1866, overleed op 19.11.1916. Gorter schreef in 1928: In memoriam. Bij den dood eener communiste, *Bussum*.

39. Anton Pannekoek schreef in *NT* 1917, pp. 229-236: Rusland, Duitsland, Amerika; id. 1917, pp. 438-452, 548-560: De Russische Revolutie, een serie die werd voortgezet in 1918, pp. 31-46, 119-142.

40. Op het negende kongres van de SDP (16-17.11.1918) te Leiden werd de naam van de partij veranderd in Communistische Partij in Nederland.

41. *De Tribune* werd op 17.4.1916 een dagblad.

42. H. Roland Holst-van der Schalk, De revolutionaire massa-actie. Een studie. Rotterdam 1918.

43. Bij de algemene verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1917 werden D.J. Wijnkoop en W. van Ravesteyn tot lid gekozen voor de CPH, en H. Kolthek voor de Socialistische Partij.

44. Van Herman Gorter werd in *De Tribune* 12.1.1918 geplaatst: De Maximalisten en de vrede. Hierin polemiseerde hij met A. Pannekoek, De Russische Revolutie en het Duitse Imperialisme, *De Tribune*, 13 en 14.12.1917. Daarna verscheen van H. Gorter, Het Duitse en het Engelse Imperialisme in *De Tribune*, 19, 23.1 en 8.2.1918.

Anton Pannekoek polemiseert alléén rechtstreeks met Gorter in *De Tribune*, 2.2.1918 'Proletarisch wapengeweld'. Daarna volgde een ingezonden stuk van J. Mulder (id. 12.2.1918) met een onderschrift van de redactie die een reactie in het vooruitzicht stelde. Gorter antwoordde Pannekoek en Mulder in *De Tribune*, 22.3.1918 'Proletarisch wapengeweld'. Daarna kwam de redactie in id. 27.3.1918 met het artikel 'De eenheid van het Proletariaat'. (Zie ook *De Liagre Böhl*, Gorter, pp. 172-188, 203-205).

45. Het artikel van Gorter 'Troelstra-Wijnkoop' verscheen pas in *De Tribune* op 17 en 18.9.1918. In dat blad kwam eerder, 23 en 24.7.1918 Gorters artikel 'De Tribune en het Duitse en Engelsch-Amerikaansche Imperialisme' te staan.

46. *NT* 1918, pp. 281-285: Een kritiek op het verkiezingsprogramma van de S.D.P.

Barend Luteraan (1878-1970), kantoorbediende; werd al jong lid van de SDAP, daarna lid van de SDP sinds 1909; geroyeerd uit zijn bij het NVV aangesloten vakbond in 1912, schreef als O.V. over vakbondszaken in *De Tribune*; volgde H. Gorter in zijn oppositie tegen de SDP-leiding en werd raden-kommunist (KAPN).

47. B. Luteraan had mogelijk een longziekte. Hij probeerde van Gorter geld te lenen en schakelde Gorter in bij zijn pogingen om konsulten bij verschillende specialisten te verkrijgen. (kollektie Luteraan, korrespondentie Gorter-Luteraan.)

48. Op 11 november hield Troelstra 's avonds in Rotterdam een redevoering met verstrekkende eisen, die hij op 12.11.1918 in de Tweede Kamer nog eens naar voren bracht, en waarin hij volgens het gevoelen van velen met een revolutie dreigde. Vrijdag 15.11.1918 hield Schaper in de Kamer een rede,

waarin hij zonder Troelstra te veroordelen toch deze dreigende taal wist te neutraliseren. In Amsterdam was op 13 november een demonstratie na een vergadering in de Diamantbeurs, georganiseerd door de SDP en dat herhaalde zich op 15 november. Bij de tocht langs de kazerne op deze laatste avond sprak H. Roland Holst. Pannekoek ging dus op 17.11.1918 naar Amsterdam. (Scheffer, November 1918; Koejemans, Wijnkoop, pp. 168-173).

49. H. Gorter, De Wereldrevolutie, kwam uit bij J.J. Bos, Amsterdam 1918.

50. Pannekoek schreef een artikel in *De Tribune*, 12.11.1918, De revolutie in Duitsland.

Wijnkoop ging in de zomer van 1920 naar het Tweede Congres van de Komintern via Berlijn en per schip via de Noordkaap. (Koejemans, Wijnkoop, pp. 197-201).

51. Jan Berzin (1881-1941), Lets onderwijzer; trad in 1902 toe tot de Letse Sociaal-democratische partij en nam deel aan de Russische revolutie van 1905; sinds 1906 onder invloed van Lenin, nam in 1915 deel aan de conferentie van Zimmerwald; was 1916-1917 in de Verenigde Staten; Sovjetrus-sisch gezant in Zwitserland (juni-november 1918), daar uitgewezen na de algemene staking. Hij was 1919-1921 lid van het Executief comité van de Komintern, later o.a. gezant in Helsinki en Londen. (Lazič en Draškovič, Comintern).

52. Herman Gorter was eind juli 1917 naar Zwitserland gegaan voor herstel van zijn gezondheid; ging in januari 1918 naar Bern waar hij tot november 1918 bleef; met de uitgewezen Sovjetrusische diplomaten reisde hij mee tot Halle, vandaar ging hij naar Berlijn. (De Liagre Böhl, Gorter, pp. 209-210).

53. *Rote Fahne. Kommunistische Partei Deutschlands ('Spartakusbund')*. Het eerste nummer verscheen 9.11.1918. Vanaf 1919 was de ondertitel: Zentral Organ der KPD (Spartakusbund). *Freiheit. Berliner Organ der Unabhängigen Sozialdemokratischen Partei Deutschlands* (1918-1931).

54. *NT* 1919, pp. 61-64, P.C. [= P. Coerman], Dokumenten uit de Duitse Revolutie. Hierin stond o.a. 'De fabriek en de kazerne zijn het uitgangspunt van de revolutionaire beweging, de A- en S-raden [arbeiders- en soldaten-raden] zijn spontaan uit de revolutie der arbeiders ontstaan. Wie de verkiezing losmaakt van het bedrijf, maakt de revolutie los van de oorsprong harer kracht.' (p. 61). In het nummer van 11.12.1918 van *Rote Fahne* stond op pp. 1-2 het anonieme artikel 'Um den Vollzugsrat' dat door P. Nettel, Luxemburg, p. 909, op naam van Rosa Luxemburg wordt gesteld.

55. De cirkulaire die deze verandering aankondigde was gedateerd: december 1918 en namens de redactie ondertekend door H. Roland Holst, én door de uitgever J.A. Fortuyn.

56. *NT* 1918, pp. 471-476, Ant. Pannekoek, Wilsons program; id. 1918, pp. 509-515. De Duitse revolutie; id. 1919, pp. 1-4, Het nieuwe Europa; id. 1919, pp. 15-22, 52-58. Het historisch materialisme.

57. De volgende artikelen heeft Pannekoek onder het pseudoniem K. Horner in *De Nieuwe Tijd* geschreven: 1919, pp. 133-138, Kontrarevolutionair intermezzo; pp. 209-211, De Revolutie schrijdt voort; pp. 313-323, Vooruitzichten; pp. 489-502, De groei van het Kommunisme. Het pseudoniem werd mogelijk geïnspireerd door Pannekoeks verblijf in Hoorn, misschien ook door zijn vroegere woonplaats in Bremen nabij de Horner Chaussee.

58. Hugo Krabbe (1857-1936), jurist; hoogleraar staatsrecht te Groningen (1894-1908) en te Leiden (1908-1927).

59. K. Horner, Sozialdemokratie und Kommunismus. Hamburg z.j.

60. H. Roland Holst, De daden der Bolschewiki in *NT* 1919, pp. 5-14, 40-51, 119-125, 139-149, 235-240, 244-251, 345-359. Ook uitgegeven in een herziene en vermeerderde uitgave door Fortuyn, Amsterdam 1919.

61. Peter Unruh (pseudoniem van J. Knief), Vom Zusammenbruch des deutschen Imperialismus bis zum Beginn der proletarischen Revolution, Berlin 1919.

J. Knief (1880-1919) was revolutionair actief te Berlijn en München onder de namen Dr. Brand en Gerhard. Hij werd 30 januari 1918 gevangen genomen en zat tot november 1918 gevangen te Berlijn, verdacht van landverraad. Hij keerde op 18 november 1918 terug naar Bremen en onder zijn leiding formeerden de Bremer linkse radicalen zich op 23 november 1918 tot Internationale Kommunisten Deutschlands. Knief was in jan.-febr. 1919 'Volksbeauftragter' in de radenregering van Bremen.

62. Te weten: Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht.

63. De al-Duitse conferentie van de Spartakusbund besloot op 29 december 1918 tot het oprichten van de Kommunistische Partei Deutschlands hetgeen geschiedde op 30.12.1918-1.1.1919 te Berlijn. (Nettl, Luxemburg, pp. 753-757). Hierbij sloten de Internationale Kommunisten Deutschlands o.l.v. J. Knief zich aan.

64. De Hongaarse radenrepubliek met Bela Kun bestond van 21 maart 1919 tot eind juli 1919.

65. De radenrepubliek te München bestond 7-13 april 1919. Erich Mühsam (1878-1934 in concentratiekamp Oranienburg), schrijver, sympatiseerde met de anarchist Gustav Landauer (1870-1919), die eveneens deelnam aan de beweging in München, meer dan met Kurt Eisner (1867-1919) die in november 1918 de radenbeweging aldaar in gang zette. Eisner werd in februari 1919, Landauer mei 1919 vermoord.

66. Pannekoek schreef in *De Nieuwe Tijd* 1919 6 opstellen, getekend met zijn naam of initialen, en 4 beschouwingen, voornamelijk over de revolutie in Duitsland en Rusland, onder het pseudoniem K. Horner. Hij gebruikte dat omdat in dit geval hij zeer duidelijk geëngageerd schreef. In de jaargang van 1920 komt een korte beschouwing voor onder zijn eigen naam geschreven en twee: De 3e Internationale en de Wereldrevolutie (pp. 161-169) en Vóór het kongres in Moskou (pp. 481-487) die met K. Horner ondertekend zijn. In 1921 liet hij dit pseudoniem vallen. J. Braak gebruikte hij toen als volkomen onbekend pseudoniem omdat Max Hölz een zeer omstreden figuur was.

67. De *Kommunistische Arbeiterzeitung* verscheen vanaf 1919 in Hamburg. Heinrich Laufenberg (1872-1932) studeerde filosofie en was 1904-1907 redakteur van de *Volkszeitung* te Düsseldorf; gedurende de Eerste Wereldoorlog leider van de linkse radicalen in Hamburg. Na terugkeer uit militaire dienst voorzitter van de Hamburgse arbeiders- en soldatenraad (nov. 1918-jan. 1919) en met Fritz Wolffheim (1888-1942 concentratiekamp Ravensbrück) een van de oprichters van de KPD waarvan zij beiden in 1920 werden uitgesloten, waarna zij met anderen de Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands (KAPD) in april 1920 stichtten en aan het hoofd van de

afdeling Noord stonden. In aug. 1920 werden zij uitgesloten van de KAPD en stichtten zij in Hamburg de Bund der Kommunisten, die tot 1925 bestond. In tegenstelling tot Laufenberg bleef Wolffheim in de jaren '20 en '30 politiek actief.

68. Het tweede partijcongres van de KPD had plaats te Heidelberg, 20-24.10.1919.

69. De Waterkant: hieronder vallen Hamburg, Bremen en omgeving.

70. Paul Levi (1883-1930), jurist, verdedigde Rosa Luxemburg in een proces te Frankfurt a.M. (1914); lid van de groep Internationale en sympatisant met de linkse groep van de Zimmerwald-conferentie; vervolgens lid van de Spartakusbond en vanaf de oprichting op 11.11.1918 lid van de Centrale raad; vanaf de oprichting van de KPD in 1919 lid van de Centrale raad en voorzitter; legde deze functies in febr. 1921 neer en werd wegens zijn kritiek op de Maartakties in 1921 uitgesloten; in 1922 lid van de USPD en na de fusie USPD-SPD in 1922 lid van de SPD.

71. Karl Radek, Deutschland und Russland. Ein in der Moabiter Schutzhaft geschriebener Artikel für 'richtig-gehende' Bourgeois, o.O.u.J. (overdruk uit *Zukunft* 19, 7.2.1920).

72. Arnold Struthahn [Karl Radek], Die Diktatur der Arbeiterklasse und der kommunistischen Partei, Spartakusbund, o.O. 1919. De door Pannekoek gebruikte uitdrukking 'nationaal bolsjewisme' is geïnspireerd door A. Struthahn, Die auswärtige Politik des deutschen Kommunismus und der Hamburger nationale Bolschewismus, o.O.u.J. (Overdruk uit *Die Internationale* 1 17/18 (20.12.1919).

73. A.P. (Pannekoek) gaf in *NT* 1920, pp. 633-635 een boekbespreking van H. Laufenberg und Fritz Wolffheim, Nation und Arbeiterklasse. Hamburg, Ende Juli 1920.

In de *Kommunistische Arbeiterzeitung* (Hamburg) schreef Pannekoek onder de naam K. Horner een vijftal artikelen (19.12.1919-20.2.1920): Taktische und organisatorische Streitfragen (19.12.1919), Der Weg nach rechts (23.1.1920), Die Gewerkschaften (27.1.1920), Der neue Blanquismus (2.2.1920), Ein Programm der Weltrevolution (20.2.1920). In een ongedateerde 'Beilage' oefende Hartlaub in 'Zur kommunistischen Taktik. Der Weg nach Nirwana', kritiek op Pannekoeks artikelen; verder staat in deze 'Beilage' nog kritiek op Pannekoek in het artikel 'Zur Gewerkschaftsfrage'.

74. *Die Internationale. Eine Wochenschrift für Praxis und Theorie des Marxismus* 1, 13-14 (1.9.1919) pp. 254-259, A. Pannekoek, Die Sozialisierung.

75. *NT* 1920, pp. 1-6 H. Roland Holst, Bij den Vijf-en-twintigsten Jaargang; id., pp. 7-11, Ant. Pannekoek, Wereldcrisis; citaat: p. 7.

76. Sebald J. Rutgers (1879-1961), civiel-ingenieur; 1899 lid van de SDAP, 1909 van de SDP; reisde na een verblijf in het toenmalige Nederlandsch-Indië en de Verenigde Staten, via Japan en Siberië naar Moskou, waar hij maart 1919 het oprichtingscongres van de Kommunistische Internationale bijwoonde. In opdracht van Lenin (de Komintern) organiseerde hij vanuit Nederland in november 1919 het 'West-Europeesch Bureau', als punt van contact en propaganda voor linkse partijen en groepen in West-Europa en de Verenigde Staten. (Trincher, Rutgers).

77. De tegenstelling tussen Herman Gorter enerzijds en D. Wijnkoop en W. van Ravesteyn, leiders van de SDP (later CPH) dateerde al van 1917, zoals Gorter schrijft in *NT* 1920, pp. 208-236, De Eenheid van het Internationale proletariaat. De door Pannekoek genoemde artikelen in: *NT* 1919, pp. 377-385, H. Gorter, De Buitenlandsche Politiek der Communistische Partij. (Een laatste woord); en id., pp. 386-391, B. Luteraan, De Kamerleden der Communistische Partij over den Volkerenbond.

78. Louis Fraina (1894-1953), geboren in Zuid-Italië, emigreerde met zijn familie in zijn jeugd naar New York. Daar werd hij in 1909 lid van de Socialist Labor Party en in sept. 1919 gekozen tot sekretaris buitenland van de Communistische partij van Amerika. Na het kongres van het 'West-Europeesch Bureau' (febr. 1920), reisde hij naar Moskou, waar hij het Tweede congres van de Komintern bijwoonde, nadat hij zich eerst had vrijgepleit van de beschuldiging een 'agent provocateur' te zijn. Niet Fraina maar Nosowskij bleek een Amerikaanse spion te zijn. (Trincher, Rutgers, p. 87). Na 1922 was Fraina niet meer politiek actief, werd journalist, later hoogleraar in de Verenigde Staten onder de naam Louis Corey.

79. H. Roland Holst reageerde in *NT* 1920, pp. 130-135 op deze Sovjet-russische steun aan de arbeidersbeweging in: 'Parels en Diamanten'.

80. Gebouw Heystee (1913-1936), Herengracht 545-549 te Amsterdam was vlak bij het Rembrandtsplein gelegen.

81. Sylvia Pankhurst (1882-1960), strijdster voor het vrouwenkiesrecht in Engeland, gaf *The Women's Dreadnought* uit vanaf maart 1914, in juli 1917 herdoopt in *The Workers' Dreadnought*, orgaan van de Workers Socialist Federation, in juni 1920 herdoopt in 'Communist Party, British section of the Third International'.

82. Behalve S. Pankhurst waren nog aanwezig Willis, Hodgson, J.T. Murphy, Louis Fraina, Nosowskij, War van Overstraeten, Thalheimer, J. of W. Herzog en W. Müzenberg. (Dirk Struik, Mijn socialistische jaren; Van het Reve, Mijn rode jaren; Trincher, Rutgers).

83. Augusta de Wit (1864-1939), schrijfster, publiceerde o.a. in *De Nieuwe Tijd*. Heleen Ankersmit (1872-1944) was 'sekretares' geweest van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs en was bevriend met Clara Zetkin.

84. J. Valkhoff en P. van Hoorn waren afgevaardigden van de Revolutionair-Socialistische Studentenbond. (Struik, Mijn socialistische jaren, p. 237).

85. Gerrit Mannoury (1867-1956), aanvankelijk onderwijzer, daarna leraar, werd in 1917 hoogleraar in de wiskunde te Amsterdam (Gemeenteuniversiteit). Hij was lid van de SDP later van de CPH.

86. F.M. Wibaut (1859-1936), lid van de SDAP, was toen wethouder van financiën en volkshuisvesting te Amsterdam. Niet alleen Clara Zetkin, maar ook Rosa Grimm zou toen opgepakt zijn.

87. Deze door het 'West-Europeesch Bureau' te Amsterdam georganiseerde conferentie had plaats van 3-12 (?) 2.1920. Er is nooit een officieel verslag in druk verschenen. Wel kwamen uit: *Bulletin of the provisional bureau in Amsterdam of the Communist International* 1920, 1 (febr. 1920) en (het vervolg) *Bulletin of the subbureau in Amsterdam of the Communist International* 1920, 2. In april 1920 werd het West-Europeesch Bureau door een be-

slissing van het Executief Comité van de Komintern opgeheven. Lenin baseerde zich o.a. op het *Bulletin* 1 met stellingen inzake parlementarisme en vakbeweging, toen hij kritiek oefende in de brochure 'Der Radikalismus die Kinderkrankheit des Kommunismus', 1920.

88. Naast het Amsterdamse 'West-Europeesch Bureau' was eind 1919 te Berlijn het 'West-Europeesch Sekretariaat' opgericht, waarop K. Radek steeds meer invloed zou krijgen, nadat hij uit de Berlijnse gevangenis was ontslagen en januari 1920 een reis naar Moskou had gemaakt.

89. Johannes Proost, schuilnaam Jan Jansen, schilder en etser, zou de permanente vertegenwoordiger van de CPH bij de Komintern worden, nadat hij als lid van de Nederlandse delegatie het Tweede Komintern-kongres in 1920 te Moskou had bijgewoond.

90. Centrale van dr. Levi: hier bedoelt Pannekoek de Centrale raad van de Kommunistische Partei Deutschlands, waarvan Paul Levi (1883-1930) een van de oprichters was.

91. Beslissing in Heidelberg: Pannekoek bedoelt hier de Eerste 'Parteitag' van de KPD op 25 en 26.2.1920 te Heidelberg, waar Clara Zetkin buitengewoon kritisch sprak over de zojuist te Amsterdam gehouden conferentie van het West-Europeesch Bureau, die zij overigens nauwelijks had bijgewoond. Hier werd de beslissing genomen om deel te nemen aan parlementsverkiezingen en te werken binnen de bestaande 'reformistische' vakbeweging. Dit hield de uitsluiting in van alle leden die dit een opportunistische politiek achtten, zoals een groot deel van de Noordduitse distrikten en Groot-Berlijn. Deze richtten toen op 4.4.1920 de Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands (KAPD) op.

92. Kapp-putsch: op 13-17.3.1920 werd door reactionaire troepen (militaire formaties, het Freikorps Ehrhardt en de Deutsche Vaterlandspartei) geprobeerd om de sociaal-democratische regering Ebert-Noske ten val te brengen. W. Kapp had de leiding en werd door zijn aanhang benoemd tot rijkskanselier en minister-president van Pruisen. De opstand mislukte o.a. door een algemene staking.

93. *NT* 1920, pp. 161-169, 193-207, 257-271, K. Horner, De Derde Internationale en de Wereldrevolutie.

94. N. Lenin (ps. van Vladimir Iljič Uljanov), Der 'Radikalismus' die Kinderkrankheit des Kommunismus, Leipzig 1920. Hrsg. Westeuropäisches Sekretariat der Kommunistischen Internationale. Vertaald in het Nederlands: N. Lenin, De 'linksche' strooming, een kinderziekte van het communisme. CPN, Amsterdam [1920].

95. Koltsjak, Denikin en Wrangel waren drie legeraanvoerders, die de pas gestichte Sovjet-staat vanuit het Zuiden en Oosten aanvielen in de jaren 1918-1920.

96. De op 4.4.1920 opgerichte KAPD gaf te Berlijn de *Kommunistische Arbeiter-Zeitung* (1920-1932) uit, terwijl te Hamburg ook een *Kommunistische Arbeiter-Zeitung* (1919-1920?) werd gepubliceerd, waarin Pannekoek vele artikelen schreef. *Proletarier, Monatsschrift für Kommunismus*. Hrsg. von der Kommunistischen Arbeiter-Partei Berlin, (1920-?), met onderbrekingen en wisselende ondertitel.

97. Met steun van Lenin zette Rutgers in 1921 in Siberië te Kemerovo de mijnindustrie en een bestaande metaalfabriek weer op poten, waarvoor hij vooral Amerikaanse specialisten en arbeiders, die met het communisme sympathiseerden, wist aan te trekken. Rutgers was 1922-1926 voorzitter van de Autonome Industriële Kolonie Kuzbass, die in 1927 door Russische specialisten werd overgenomen. Hij woonde na 1938 in Nederland. (Trincher, Rutgers).

98. *NT* 1920, pp. 208-236, H. Gorter, De Eenheid van het Internationale Proletariaat.

99. *NT* 1920, pp. 272-275, W.L. B[russe], Het artikel van Gorter. Brusse was een vennoot van de uitgevermaatschappij Brusse te Rotterdam, lid van de SDAP, na 1909 van de SDP en CPH. *NT* 1920, pp. 294-302, J.A.N. Knuttel, 'Ik'. (Dit 'ik' slaat op Gorter).

100. *NT* 1920, pp. 325-339, H. Roland Holst. In zake Partijkritiek. Dit artikel werd gevolgd door een verklaring (op p. 339) van Henriette Roland Holst en Ant. Pannekoek, in de zin zoals Pannekoek aangeeft.

101. *NT* 1920, pp. 377-390, [W.A.] van Leuven, Het geval-Gorter; id., pp. 391-397, W. Wolda, Theorie en praktijk der Oppositie in de Communistische Partij; id., pp. 398-411, A. Anama, Partij-Opportunisme; id., pp. 412-413, [W.] van Ravesteyn, Verklaring.

102. Het Tweede Kongres van de Komintern (afkorting van Kommunistische Internationale, ook wel Derde Internationale genoemd) had plaats op 19.7.1920 te Petrograd, 23.7-7.8.1920 in Moskou. Op dit kongres werden de 21 voorwaarden voor toetreding van partijen tot de Komintern aanvaard. Voor de CPH waren aanwezig: D.J. Wijnkoop, W.A. van Leuven, Proost (= Jansen).

103. Nadat Jan Appel uit Hamburg en Franz Jung van de KAPD in juni 1920 Moskou hadden bezocht, werden—in verband met de moeilijkheden op de terugreis van de eerste afgezanten—in juli 1920 A. Merges en O. Rühle (1874-1943 Mexico), leraar, en medeoprichter in 1920 van de KAPD, afgevaardigd naar het Tweede Komintern-kongres. Inderdaad woonden zij het kongres niet bij, maar zij voerden wel overleg met Lenin en Radek.

104. *NT* 1920, pp. 520-529, 583-596, 610-624, 665-674, 751-763, H. Roland Holst, De taak der Communistische Partij in de Proletarische Revolutie.

105. H. Gorter schreef 'tijdens den zegevierenden opmarsch der sovietlegers tegen Polen' (juli 1920): Offener Brief an den Genossen Lenin. Eine Antwort auf Lenins Broschüre: 'Der Radikalismus eine Kinderkrankheit des Kommunismus', Berlin [1920]. Deze werd eerst gepubliceerd in de *Kommunistische Arbeiter-Zeitung*, Berlin 123-131 ($\pm 25.8-\pm 20.9.1920$), verscheen vervolgens in brochure-vorm $\pm 2.11.1920$ te Berlijn. Waarschijnlijk nam Gorter de brochure toen mee naar de Sovjet-Unie, waarheen hij samen met Karl Schröder reisde (7.11-16.12.1920). (De Liagre Böhl, Gorter, p. 258 noot 46). In het Nederlands vertaald eerst verschenen in *NT* 1920, pp. 641-664, 727-750, 769-783, vervolgens als brochure in 1921 onder de titel: Open brief aan partijgenoot Lenin, vertaald door X, uitgekomen bij Bos te Amsterdam.

106. Met 'mijn stuk' bedoelt Pannekoek het artikel in *NT* 1920, pp. 161-169, 193-207, 257-271, K. Horner, De Derde Internationale en de Wereldrevolu-

tie; hij vertaalde het met kleine wijzigingen in de tekst in het Duits en publiceerde het onder zijn eigen naam in *Kommunismus* (Wenen), augustus 1920, onder de titel: Die Entwicklung der Weltrevolution und die Taktik des Kommunismus. Dit tijdschrift werd uitgegeven door uitgeweken Hongaarse emigranten, onder anderen Georg Lukács. Daarna verscheen het artikel als brochure te Wenen onder de titel: Weltrevolution und kommunistische Taktik. (C. Brendel, Anton Pannekoek, p. 171).

107. In maart 1921 had er bij de Leunawerke, een chemische fabriek, geleen tussen Leipzig en Halle, een opstand plaats; verder stakingen in Berlijn, Hamburg en in het Roergebied, vanwege de Komintern (Zinovjev en Radek) door de zendboden Bela Kun, Pogany en Guralski geïnspireerd en geleid door de Vereinigte Kommunistische Partei Deutschlands.

108. G. Sinowjew, Zwölf Tage in Deutschland, Hamburg 1921. Zinovjev woonde in oktober 1920 het buitengewone kongres van de USPD te Halle bij als vertegenwoordiger van de Komintern. Daarna trad de linkervleugel, die voor aansluiting bij de Komintern was, onder leiding van Crispian uit en sloot zich bij de KPD aan. Officieel werd de Vereinigte Kommunistische Partei Deutschlands (VKPD) opgericht op 4-7.12.1920 op de 'Vereinigungspariteitag' in Berlijn. De voorzitter Levi van de VKPD werd spoedig daarna vervangen door H. Brandler.

109. Heinrich Brandler, lid van de KPD en vakbondsleider in Saksen, was een van de leiders van de Maart-akties in 1921, die met harde hand werden onderdrukt.

110. *NT* 1921, pp. 464-467, J. Braak (pseudoniem van Pannekoek), Max Hölz.

111. *NT* 1921 (juni), pp. 369-375, Herman Gorter, De lessen van de Maartbeweging. Naschrift op de 'Open brief aan Lenin'. Eerder gepubliceerd in *Proletarier* (Berlijn) 1921 (april-mei) 4-7, Lehren der Märzaktion. Nachschrift zu dem 'Offenen Brief an Lenin von Hermann Gorter'.

112. De reis van Herman Gorter, Karl Schröder en Fritz Rasch naar de Sovjet-Unie (7.11-16.12.1920) had tot gevolg dat de KAPD door het Executief Comité van de Komintern werd aangenomen als sympathiserend lid. Verslag van de besprekingen in *Proletarier* I 3: Delegation nach Russland.

113. De reiservaringen van Herman Gorter in: Jenne Clinge Doorenbos, Wiselend getij, Amsterdam 1964, pp. 44-52.

114. Gerard J. Geers (1893-1965), hispanoloog; vestigde zich na een verblijf in Spanje na de Eerste Wereldoorlog in Enschede. De zaak-Geers speelde in 1921. Later werd Geers lector en vervolgens hoogleraar Spaans te Groningen. Deze zaak, die door *De Tribune* werd doodgezwegen, stelde Pannekoek aan de orde in zijn artikel 'Partijgeschillen. (Naar aanleiding van de kwestie-Enschede)' in *De Nieuwe Tijd* 1921 (15 juni), pp. 376-379.

115. Opmerker (pseudoniem van K.A. van Langeraad te Leiden) volgde de lijn van de CPH die in 1920 op het Tweede Komintern-kongres was vastgesteld, maar die Gorter en Pannekoek 'opportunistisch' vonden. Opmerker kritiseerde Pannekoek in *NT* 1921, pp. 126-128, Pannekoek reageerde id., 191-192, Opmerker kreeg nog de mogelijkheid voor een laatste woord in id., pp. 298-301, en H. Roland Holst sloot het debat: id., p. 301.

116. Het overzicht van tijdschriften van Pannekoek onder de initialen L.V. verscheen voor het eerst in *NT* 1921 (1 maart), pp. 159-160. *NT* 1921, pp. 765-776, L.V., Bettelheim over het Weense avontuur.

117. Op het derde kongres van de Komintern (22.6-12.7.1921) was er hevige oppositie van de gedelegeerden van de KPD tegen de besluiten van het tweede kongres, de taktiek van het Executief Comité en de Russische kommunistische partij. De oppositie kreeg te weinig spreektijd, hetgeen tot een protest van H. Roland Holst leidde, al was zij zelf geen opposant. September 1921 zou de KAPD definitief uitgesloten worden van het lidmaatschap van de Komintern.

118. *NT* 1921, pp. 436-448, Ant. Pannekoek, Sovjet-Rusland en het West-Europeesche Kommunisme; de reactie van H. Roland Holst in *NT* 1921, pp. 524-544: De nieuwste aanval op Sovjet-Rusland. In datzelfde nummer stond H. Gorter, De Internationale van Moskou, id., pp. 507-518. Geen wonder dat W. van Ravesteyn in een Verklaring konstateerde dat 'Zowel de algemeene positie van De Nieuwe Tijd als de huidige samenstelling der redactie ... door de besluiten en gevolgen van het Derde Congres der Communistische Internationale nog meer dan reeds geruimen tijd het geval was, onmogelijk en onhoudbaar geworden [is]': *NT* 1921, p. 497.

119. *NT* 1921, pp. 519-523, Ant. Pannekoek, Hulpaktie en klassestrijd.

120. Henriette Roland Holst redigeerde in 1909-1910 *Het Weekblad* (samen met F.M. Wibaut) als orgaan van de linkse oppositie binnen de SDAP na de splitsing op het kongres van Deventer in 1909. Pas na het Leidse kongres rond 1.5.1912, zou zij bedanken als lid van de SDAP.

121. Na het artikel van H. Roland Holst (zie noot 118) verscheen in *NT* 1921, pp. 640-660, Ant. Pannekoek, Rusland en het kommunisme (antwoord aan Henriëtte Roland Holst); H. Roland Holst, Sovjet-Rusland en de proletarische revolutie. (Antwoord aan Anton Pannekoek) in *NT* 1921, pp. 661-676.

122. *NT* 1921, p. 497: Van Ravesteyn, Verklaring, ... 'Thans nu het tijdschrift voor de eerste maal moet verschijnen, nadat als een der gevolgen van het Derde Congres [van de Communistische Internationale], de uittrekking van de Duitse K.A.P. wier theoretische voormannen zich toevallig in Holland bevinden, heeft plaats gehad, meent ondergeteekende dat het niet mogelijk is, een en ander nog langer te doen duren. Het a.s. Congres onzer Partij zal, in overeenstemming met de beslissingen van de Internationale, vaststellen, wat ten opzichte van het tijdschrift verder zal moeten gebeuren.' ... Willem van Ravesteyn was lid van het driemaatschap, dat de SDP en daarna de CPH zou leiden, totdat hij in 1925 werd uitgesloten van de CPH.

123. *NT* 1921, p. 497: het onderschrift van Pannekoek luidde: 'Ondergeteekende verklaart zich bereid, de volle redactionele verantwoordelijkheid voor deze nummers van de 'Nieuwe Tijd' aan Mevr. Roland Holst over te laten.'

124. *De Nieuwe Tijd* was niet het eigendom van de CPH, maar van de uitgever J.A. Fortuyn en van A. Pannekoek, W. van Ravesteyn en H. Roland Holst, die de verliezen van het blad moesten dekken. Daarom kon de CPH er niet vrij over beschikken.

125. *De Communistische Gids, Wetenschappelijk maandschrift van de Communistische Internationale in Nederland*, redactie H. Roland Holst, 'Opmerker' en W. van Ravesteyn, Amsterdam, verscheen van 1922 tot 1925.

126. NT 1921, pp. 705-713, Henriette Roland Holst, Het einde van 'De Nieuwe Tijd'; id., pp. 714-725, Ant. Pannekoek, Overgang, id., pp. 765-776, L.V. (= A. Pannekoek), Bettelheim over het Weenske avontuur.

127. NT 1921, pp. 269-286, 331-341, 411-420: De algemeene Arbeiders-Bond (Revolutionaire Bedrijfsorganisaties). Uitgave van de 'Allgemeine Arbeiter-Union'. Vertaald door H. Gorter. Waarschijnlijk was dit het resultaat van kollektief overleg binnen de Allgemeine Arbeiter-Union, waaraan H. Gorter had deelgenomen. De brochure verscheen anoniem onder de titel 'De algemeene Arbeiders-Bond' ... Amsterdam, KAPN, 1921. Een Duitse uitgave werd niet gevonden.

128. Naast de KAPD met de *Kommunistische Arbeiter-Zeitung* in 1920 ontstond eveneens in 1920 de Allgemeine Arbeiter-Union Deutschlands (AAUD of AAU) met het orgaan *Der Kampf*. De eerste was de politieke organisatie, de tweede de syndikale. In 1921 richtte O. Rühle de Allgemeine Arbeiter Union-Einheitsorganisation (AAU-E) op, die in plaats van de KAPD en AAUD moest komen, aangezien volgens hem de organisatie van partij en vakbond in één geheel gewenst was. Toen KAPD en AAUD in 1921 geen lid konden zijn van de Komintern resp. Profintern (de Rode Vakverenigings-Internationale), werd in 1921 de KAI: Kommunistische Arbeiter Internationale opgericht. In 1922 splitste de KAPD zich in een Berlijnse richting (waarnaar Pannekoeks sympathie uitging) en een Essener richting (met Karl Schröder en Herman Gorter). Ook de AAUD splitste zich in die tijd. Beide richtingen verzorgden uitgaven met dezelfde namen, er waren dus twee Kommunistische Arbeiter-Zeitungen en twee bladen die *Kampf* heetten. De tegenstellingen betroffen vooral de vraag of het kapitalisme in een doods-krisis was gekomen. Deze vraag was uiteraard van belang voor de tactiek die men moest volgen. Zie ook: *Proletarier, Zeitschrift für Kommunismus*, hrsg. von der Kommunistischen Arbeiter-Internationale, Sonder-Nummer zum 2. Kongress, 1922, 'Die Todeskrise des Kapitalismus'. (Die Linke gegen die Parteiherrschaft, passim).

129. Het eerste nummer van *Proletarier* verscheen 1.10.1920. De meeste artikelen werden anoniem gepubliceerd. Over dit blad schreef Pannekoek in Overzicht van tijdschriften, NT 1921, pp. 302-304: 'In dit blad toont zich in de (meest naamloos verschijnende) artikelen het groote gemis' aan 'geschoolde, literaire krachten'—zoals dat in het blad *Die Internationale* van de VKPD wel het geval was—'maar daartegenover, al worstelende met de stof, een zoeken en verdiepen van nieuwe inzichten.' ...

In een 'Sonderheft' (febr.-maart 1921) van *Proletarier* met artikelen van 'die holländische marxistische Schule' schreven A. Pannekoek (Marxismus und Idealismus), H. Gorter (Partei, Klasse und Masse), H. Roland Holst (Das Aufkommen einer radikalen Richtung in der Kommunistischen Partei Frankreichs).

Pannekoek schreef verder in *Proletarier* I, 6: Sowjetrusland und der westeuropäische Kommunismus; id, I, 9/10. Gegen die Reaktion; id. 1927, 7-8, K. Horner, Prinzip und Taktik.

130. Franz Pfemfert redigeerde het tijdschrift *Die Aktion* (1911-1930).

131. Wl. I. Lenin' stierf te Moskou op 21.1.1924. L.D. Trotsky werd in 1927 uitgesloten van de CPSU en in 1929 uitgewezen. H. Roland Holst werd in 1924 lid van de Bond van Kommunistische Strijd- en Propagandaclubs, keerde in 1925 terug naar de CPH maar verliet deze partij definitief in 1927. Gerit Mannoury schreef: Heden is het keerpunt. Een onuitgesproken verdedigingsrede, Amsterdam 1930.

132. Henriette Roland Holst werd onder invloed van onder anderen L. Ragaz religieus-socialiste. (H. Roland Holst, Het vuur, p. 222).

133. Jenne Clinge Doorenbos, leerlinge van H. Gorter sinds 1908, vanaf 1911 zijn vriendin. (De Liagre Böhl, Gorter).

134. H. Gorter, De arbeidersraad, Bussum 1931.

135. Korper is waarschijnlijk A. (Bram) Korper.

136. Herman Gorter overleed op 15.9.1927. Pannekoek schreef twee necrologieën: in de *KAZ, Organ der kommunistischen Arbeiter-Partei Deutschlands* [Essen, doch te Berlijn uitgegeven, sept. 1927] VI, 9, A. Pannekoek, Herman Gorter; en in de *KAZ* (Berlin) VIII, 74 (sept. 1927), Anton Pannekoek, Ein Kämpferleben. Abschied von Herrman Gorter.

137. Dr. ir. J.G.E.G. Voûte (1879-1963), civiel ingenieur (Delft); werkte als astronoom te Leiden, Kaapstad (1913-1917) en Batavia; doctor honoris causa (Berlijn); vanaf de stichting (1921) tot 1942 directeur van de Bosscha-sterrenwacht te Lembang.

138. Mr. dr. Dirk Fock (1858-1941) was 1905-1908 minister van koloniën; 1908-1911 gouverneur van Suriname; 1913-1921 lid van de Tweede Kamer; 1921-1926 gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië.

139. Trotskisten: Pannekoek bedoelt de Revolutionair-Socialistische Partij.

*140. F. Borkenau (1900-1957) is de auteur van *The Spanish cockpit. An eyewitness account of the political and social conflicts of the Spanish civil war*, London [1937] en van *The Communist International*, London [1938]. Hij was 1921-1929 lid van de KPD.

141. Van het periodiek *Proletarier* bestaan in de jaren 1932-1933 tenminste drie uitgaven, uit Berlijn, uit Rotterdam (KAPH) en uit Amsterdam (GIC), waarvan slechts een enkel exemplaar bewaard is gebleven.

142. Spartakus. Organ des Spartakusbundes (Politisch-wirtschaftliche Einheitsorganisation). Berlin 1926-1932 (?).

143. Karl Korsch (1886-1961 Belmont, VS), jurist; werd in 1919 lid van de USPD en vervolgens van de KPD maar werd in 1926 uitgesloten. Hij was hoogleraar in Jena (1923-1933), week in 1933 uit naar Engeland en woonde sinds 1936 in de Verenigde Staten.

144. Hendrik de Man (1885-1953), Belgisch socialist, studeerde te Brussel en Gent en promoveerde te Leipzig, waar hij ook meewerkte aan de *Leipziger Volkszeitung*. In 1910 leider van de Centrale voor Arbeidersopvoeding; nam in 1914 vrijwillig dienst. In de jaren '20 verbleef hij in Zwitserland en Duitsland, waar hij hoogleraar in de sociale psychologie te Frankfurt a.M. was (1929-1933). Hij was de belangrijkste schrijver van het Belgische 'Plan van de Arbeid' (1934) en 1934-1938 minister in opeenvolgende Belgische kabinetten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hief hij de Belgische Werkliedenpartij op en werkte een tijdlang mee met de Duitsers, tot hij in 1942 uitweek, eerst naar Italië en daarna Zwitserland.

145. Jef Rens was toen voorzitter van het Socialistische Studentenverbond van België; hij nodigde Pannekoek uit om te spreken tijdens een internationale studieweek, eind december 1932 te Ukkel over het onderwerp Diktatuur en Democratie. Andere sprekers waren H. de Man (Démocratie et Socialisation), L. de Brouckère (Considérations synthétiques), A. Rossi (Fascisme

et Démocratie), F. Dan (Mencheviki und Diktatur), Piet Vermeylen (De Bolsjewieken over de Diktatuur van het Proletariaat) en Max Adler (Politische Demokratie und Soziale Demokratie). (J. Rens aan A. Pannekoek, 14.12. 1932, Koll. Pannekoek 58).

146. Henk Canne Meyer (1890-1962) aanvankelijk metaalarbeider, daarna onderwijzer. Samen met anderen gaf hij in nov. 1921 *De Kommunistische Arbeiter* uit, het orgaan van de KAPH. Ook in Nederland had een splitsing plaats volgens de lijnen van de Berlijnse en de Essener richting; de laatste behield de naam KAPH of KAPN (Gorter, Luteraan, Frits Kief), terwijl de Berlijnse richting zich zou organiseren in de Groep van Internationale Communisten (GIC) in 1926 met Jan Appel en Henk Canne Meyer, die de *PIC* (Persmateriaal van Internationale Communisten) zou uitgeven. Pannekoek werkte samen met deze laatste groep. (Mergner, Gruppe Internationale Kommunisten, pp. 209-211).

147. Jan Appel (1890 in Mecklenburg) als arbeider werkzaam in de scheepsbouw. Sinds 1908 lid van de SPD; in 1918 een van de leiders van de staking in de wapenfabrieken te Hamburg; een van de oprichters van de Spartakusbond; lid van de KAPD; afgevaardigde naar het Tweede Kominternkongres; actief in de AAUD; emigreerde in 1926 naar Nederland en was daar lid van de GIC. (Mergner, Gruppe Internationale Kommunisten, p. 209).

148. Grondbeginselen der communistische productie en distributie, uitgave van de GIC, juni 1931. Deze studie was al in het Duits verschenen onder de titel 'Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung'. Het boek werd uitgegeven bij de uitgeverij van de revolutionaire bedrijfsorganisaties, georganiseerd in de AAUD, Neuer Arbeiterverlag, Berlijn. In het Nederlands verschenen herdrukken: gecyclostyleerd in januari 1935; maart 1950, februari 1972. In het Duits verscheen een herdruk in 1970 bij het Institut für Praxis und Theorie des Rätekommunismus. Bibliothek der Rätekommunisten, Bd.I., Berlijn, met een inleiding van Paul Mattick.

149. Met 'het archief van Posthumus' bedoelt Pannekoek het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, in 1935 door prof. dr. N.W. Posthumus opgericht. Het in dit instituut aanwezige exemplaar van de *PIC* (1928-1938) is inderdaad afkomstig van Pannekoek; artikelen van zijn hand zijn gekenmerkt met *. De Duitse uitgave verscheen: 1928-1933.

150. Werklozen in de jaren '30 moesten een- of twee maal per dag een stempel halen tijdens de normale werkuren om te laten controleren of zij inderdaad werkloos waren. Agitatie was dan mogelijk op of buiten de bureaus waar veel arbeiders in de rij moesten wachten.

151. H. Grossmann, Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems, Leipzig 1929.

152. *Living Marxism. International Council Correspondence*, Chicago 1938-1941.

153. *Rätekorrespondenz, Theoretisches und Diskussionsorgan für die Rätebewegung*, Ausg. der Gruppe Internationale Kommunisten, Holland, 1 (juni 1934) Die Zusammenbruchstheorie des Kapitalismus; zie ook nr. 2. In 4: P. Mattick, Zur Marx'schen Akkumulations- und Zusammenbruchstheorie. *Council Correspondence*, English edition, 2 (nov. 1934) The Permanent Crisis: Henryk Grossmann's Interpretation of Marx' Theory of Capitalist Accumulation.

154. W.I. Lenin, *Materialismus und Empiriekritizismus*, Wien-Berlin 1927. De eerste russische uitgave verscheen in sept. 1908.

155. Lenin als Filosoof verscheen in 1938 in het Duits onder Pannekoeks pseudoniem J. Harper. In 1948 kwam een door Pannekoek zelf verzorgde Engelse uitgave getiteld: *Lenin as Philosopher*, uit. Verder verscheen deze studie in het Frans onder de titel *Lénine Philosophe*, Paris s.d., met een voorwoord van Paul Mattick en een bespreking van Karl Korsch, La philosophie de Lénine. Een Spaanse editie met een inleiding van Lain Diez, Santiago de Chile 1948, vermeldde Pannekoek voor het eerst als auteur; dat gebeurde ook bij de Duitse vertaling die door de Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1969, werd uitgegeven. Pas in 1974 verscheen een Nederlandse vertaling met een inleiding van B.A. Sijes.

156. Waarschijnlijk bedoelt Pannekoek hier de uitbreiding van het aantal klassebewuste arbeiders in de fabrieken.

157. P. Aartsz (pseudoniem van A. Pannekoek), *De arbeidersraden, 'De Vlam'*, Amsterdam 1946, 2 dln. Een Engelse uitgave verscheen getiteld: *Workers' Councils*, Melbourne (Australië) 1948; een Franse vertaling: *Les conseils ouvriers, Bébaste* [Paris] [1974].

Anton Pannekoek, *Sterrenkundige herinneringen*

1. S. de Gast Jz., *De hemellichamen. Handleiding bij 't onderwijs in de kosmografie*, 's-Gravenhage 1883 (eerste druk), gevolgd door vele herdrukken.

2. Dr. J.M. Smit (1852 Amsterdam-1942), leraar aan de Hogere Burgerschool te Apeldoorn werd door de gemeenteraad in 1887 per 1.1.1888 ontslagen wegens een rede te Goes waarin hij propaganda maakte voor algemeen kiesrecht; daarna verbonden aan *Recht voor Allen* en het zondagsblad *Morgenrood*. Na een kort verblijf in de Verenigde Staten (1889-1890), vanaf 1891 leraar aan de Rijks Hogere Burgerschool te Warffum.

3. Friedrich Kaiser (1808-1872), hoogleraar in de sterrenkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden, waar hij de sterrenwacht reactiveerde.

4. F. Brünnow, *Lehrbuch der sphärischen Astronomie*, Berlin 1851. Fr. W. Argelander (1799-1875), directeur van de sterrenwacht te Bonn, was als een van de eersten geïnteresseerd in het onderzoek van het noordelijk deel van het melkwegstelsel.

5. Ernst Frederik van de Sande Bakhuyzen (1848-1918), hoogleraar in de sterrenkunde te Leiden, directeur van de sterrenwacht aldaar (1907-1918). Hij werkte mee aan de rubriek *Sterrenkundige opgaven en mededeelingen* in het blad *Natuur* (1886-1895).

6. Hendrikus Gerardus van de Sande Bakhuyzen (1838-1923), natuur- en sterrenkundige, hoogleraar aan de Polytechnische School (na 1905: Technische Hogeschool) te Delft en aan de Rijksuniversiteit te Leiden, directeur van de sterrenwacht te Leiden tot 1907.

7. A. Pannekoek promoveerde in 1902 op het proefschrift: 'Untersuchungen über den Lichtwechsel des Algols' te Leiden.

8. W. Foerster (1832-1921), directeur van de sterrenwacht te Berlijn; hij was gespecialiseerd in de astrometrie. J. Plassmann (1859-1940), lektor te

Münster (1899), hoogleraar aldaar sinds 1913, directeur van de sterrenwacht van Münster (1921-1930), specialisme: veranderlijke sterren. Zijn bezoek aan Nederland moet vóór 1900 plaats gehad hebben.

9. Cornelis Easton (1864-1929), amateur-astronoom, journalist en hoofdredakteur van het *Nieuws van den Dag* (1906-1923) en het *Haagsch Maandblad* (1924); sinds 1921 voorzitter van de Ned. Weer- en Sterrenkundige Vereniging.

10. Ed. Heis (1806-1877) leraar te Münster en waarnemer vooral van het noordelijke deel van het melkwegstelsel, werkte over vallende sterren. Ed. Schönfeld (1828-1891), sinds 1875 directeur van de sterrenwacht te Bonn.

11. H. Osthoff (1857-1931) te Keulen; werkte voornamelijk over sterkleuren.

12. W. Luther (1860-1937), directeur van de sterrenwacht te Düsseldorf; specialiteit: banen van kleine planeten.

13. H.L.F. von Helmholtz (1821-1894) fysioloog en natuurkundige, hoogleraar fysiologie en anatomie te Bonn en Heidelberg, later natuurkunde te Berlijn (1871); publiceerde *Physiologische Optik* in 1867.

14. A. Pannekoek hield op 20 oktober 1900 een voordracht voor de VAP te Düsseldorf over 'Die Farben der Gestirne', afgedrukt in *Mitteilungen der VAP X*, 10.

15. W. de Sitter (1872-1934), hoogleraar te Leiden (1908-1934), directeur van de sterrenwacht aldaar (1919-1934), specialiteiten: toepassing van de relativiteitstheorie, de satellieten van Jupiter, statistiek.

16. Ant. Pannekoek, *Untersuchungen über den Lichtwechsel von β Lyrae. Verhandelingen KNAW eerste sectie, V no. 7*, Amsterdam 1897; Ant. Pannekoek, *Die Lichtkurve von β Lyrae. Mitteilungen der VAP VI*, 7 (no. 54).

17. A.A. Nijland (1868-1936), hoogleraar sterrenkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (1898-1936).

18. F.W. Ristenpart (1868-1913), sterrenkundige te Heidelberg.

19. C. Burrau (1867-1944), Deens sterrenkundige, in 1895 te Kopenhagen gepromoveerd.

20. S.E. Strömberg (1870-1947), studeerde te Lund, hoogleraar in de sterrenkunde te Kopenhagen (1907), directeur van de sterrenwacht aldaar tot 1940; specialiteit: hemelmechanica, schrijver van een leerboek der astronomie.

21. E. von Oppolzer (1869-1907), hoogleraar te Innsbrück vanaf 1901.

22. C.E.A. Hartwig (1851-1923) sterrenkundige, werkte op de sterrenwacht in Straatsburg (1874-1884), in Bamberg (1885-1923), die hij eerst hielp ontwerpen. Specialisme: heliometerwaarnemingen van planeten en kometen en fotometrie van veranderlijke sterren.

23. M.F.J.C. Wolf (1863-1932), hoogleraar te Heidelberg vanaf 1901, was een der eersten, die fotografie in de sterrenkunde toepaste.

24. H. von Seeliger (1849-1924), directeur van de sterrenwacht te München vanaf 1883; specialiteit: sterrenstatistiek.

25. Ant. Pannekoek, *Einige Bemerkungen über die Helligkeit von Saturn, Astronomische Nachrichten 167*, 363 (1905).

26. R. Posthumus Meyjes (1860-1939), luitenant ter zee I (1893) deed astronomische plaatsbepalingen in Nederlands-Indië, ingenieur bij de Rijkscommissie voor graadmeting (1896-1903), Nieuw-Guinea expeditie (1904-1905); verzorgde uitgaven voor de Linschotenvereniging, o.a. reis van Joris van Spilbergen.

27. C. Easton, *La Voie Lactée dans l'hémisphère boréale...* Dordrecht 1893.

28. Hier bedoelt Anton Pannekoek de vertaling van Claudius Ptolemaeus' werk over de geografie en de lengte- en oppervlaktematens door Nicholas B. Halma, in 1828 te Parijs gepubliceerd.

29. In *Popular Astronomy* verscheen omstreeks 1894 het artikel 'On the Necessity of further researches on the Milky Way. A Pannekoek en C. Easton publiceerden samen 'Zones galactiques de Marth (pour l'étude de la voie lactée à l'oeil nu)'; dit opstel werd december 1897 ingeleverd met de oproep om mededelingen te richten aan A. Pannekoek te Leiden. Het is niet duidelijk in welk tijdschrift dit opstel verscheen; het werd gedrukt te Leiden bij L. van Nifterik Hz.

30. J.C. Kapteyn (1851-1922), hoogleraar te Groningen (1878-1921); specialiteit: de structuur van het melkwegstelsel. Hij was een vernieuwer van het astronomisch onderzoek in Nederland; stichter van het sterrenkundig laboratorium te Groningen (1896).

31. C. Easton werd doctor honoris causa te Groningen in 1903.

32. Sir David Gill (1843-1914), Schots sterrenkundige, directeur van het 'Cape Observatory' (1879) Zuid-Afrika; deed veel fundamenteel werk over sterposities in het zuidelijk halfrond.

33. *Observations of Major Planets made with the heliometer at the Royal Observatory Cape of Good Hope...1897 to 1904*, Edinburgh 1909. *Annals of the Cape Observatory VIII*, 1—under the direction of David Gill.

34. A. Pannekoek, *De lichtkracht van sterren van verschillend spectraaltype, Verslagen KNAW 15*, p. 94 (20.6.1906); *The Luminosity of Stars of Different Types of Spectrum, id. 15*, p. 134 (21.8.1906); *De samenhang van spectrum en kleur der sterren, id. 15*, p. 216 (10.10.1906); *Sur le spectre des étoiles, Archives Néerlandaises des Sciences Exactes et Naturelles, II*, t. 12, p. 127 (1905).

35. H.J. Zwiers (1865-1923), observator te Leiden vanaf 1907; gespecialiseerd in astrometrie, berekeningsmethode van dubbelster-banen.

36. F.X. Kugler S.J. (1862-1929), astronoom en assyrioloog; sinds 1887 leraar wiskunde aan het Ignatiuscollege te Valkenburg (ZH); hoofdwerk: *Die babylonische Mondrechnung, zwei Systeme der Chaldäer über den Lauf des Mondes und der Sonne*, Freiburg i. Breisgau 1900; *Sternkunde und Sternendienst in Babel*, 1907-1924.

37. Anna Pannekoek-Nassau Noordewier, echtgenote van A. Pannekoek.

38. Copernicus of Niklas Koppelnigk (1473-1543), Pools astronoom die vaststelde dat de aarde een planeet van de zon is.

39. Johannes Kepler (1571-1630) Duits astronoom en mathematicus o.a. te Graz en te Linz. Hij stelde drie empirisch gevonden wetten op van de planetenbeweging.

40. Isaac Newton (1642-1725), wis-, natuur-, en sterrenkundige, hoogleraar te Cambridge (1669-1701), grondlegger van de klassieke natuurwetenschap van de 18de en 19de eeuw. Met behulp van zijn wetten, ontwikkeld in het werk 'Principia' (1687) op het gebied van de mechanica, konden de wetten van Kepler theoretisch verklaard worden, die de grondslag voor Newton's op de zwaartekracht gebaseerde theorie van het zonnestelsel vormden.

41. A. Pannekoek, De wonderbouw der wereld. De grondslagen van ons sterrenkundig wereldbeeld populair uiteengezet, S.L. van Looy, Amsterdam 1916, (eerste druk). Een tweede druk van de 'Wonderbouw der wereld' verscheen in 1920; de derde druk in 1924.

42. A. Pannekoek, De astrologie en hare beteekenis voor de ontwikkeling der sterrenkunde, Leiden 1916.

43. Peter van Geer (1841-1919), wiskundige, hoogleraar wiskunde en mechanica te Leiden (1867-1902); promoveerde in 1862 op 'De geodetische lijnen op de ellipsoïde'.

44. Paul Ehrenfest (1880-1933), sinds 1912 hoogleraar in de theoretische natuurkunde te Leiden; specialist in kwantumtheorie en relativiteitstheorie.

45. A. Pannekoek, De datum-berekening in de Babylonische planetentafels, *Verslagen KNAW* 25, p. 560 en De oorsprong van de saros, *Verslagen KNAW* 26, p. 717.

46. Dr. H.J. Nassau Noordewier (1838-1927), klassikus, o.a. rektor van de gymnasia te Heerenveen en te Delft.

47. Ejnar Hertzsprung (1873-1967), Deens chemicus, astronoom te Kopenhagen (1903-1909), te Göttingen, te Leiden (1919-1945), vanaf 1935 directeur van de sterrenwacht aldaar; specialiteit: het Hertzsprung-Russell diagram.

48. Karl Schwarzschild (1873-1916), hoogleraar in de sterrenkunde te Göttingen en daarna directeur van het Astrophysikalisches Observatorium te Potsdam; een zeer veelzijdig astronoom, die werkte op het gebied van de sterfotografie en theoretisch werk deed over de inwendige bouw van sterren en steratmosferen.

49. J.F. Hartmann (1856-1936), hoogleraar te Göttingen sinds 1902, directeur van de sterrenwacht aldaar 1909-1921, daarna te La Plata tot 1935, waarna hij zich weer in Göttingen vestigde.

50. A. Pannekoek, De veranderlijkheid van den Poolster, *Verslagen KNAW* 22, p. 1116; ook in Duitse vertaling gepubliceerd in *Astronomische Nachrichten* 194, p. 359.

51. L. Courvoisier (1873-1956), Zwitser die zich in 1905 te Berlijn vestigde, hoofdobservator-hoogleraar aldaar vanaf 1913; specialisme: visuele astrometrie.

52. F.W. Herschel (1738-1822) van Duitse afkomst, ontdekte in 1781 de planeet Uranus met een zelf geslepen kijker; hij mat als eerste astronoom geregeld dubbelsterren en deed stertellingen.

53. Th. Epstein (1836-1928) te Frankfurt am Main, leraar tot 1908; werkte daarnaast verdienstelijk op het gebied van stertellingen en de waarneming van zonnevlekken.

54. Ant. Pannekoek, Onderzoekingen over den bouw van den melkweg, *Verslagen KNAW* 19, p. 243 (1910); Ant. Pannekoek, Eene photographische methode tot onderzoek van den bouw van den melkweg, *Verslagen KNAW* 20, p. 603 (1911).

55. Ant. Pannekoek, Untersuchungen eines Milchstrassenfleckens in Aquila, *Verslagen KNAW* 27, p. 1227 (1919).

56. A. Pannekoek, The Distance of the Milky Way, *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 79, p. 500 (May 1919).

57. A. Pannekoek, Untersuchungen über die Helligkeitsgleichungen der Meridianbeobachter in Leiden, Leiden, *Annalen* 9, p. 257 (1919) en (met E.F. van de Sande Bakhuyzen) Beobachtungen am Meridiankreis in den Jahren 1899-1902 und deren Bearbeitung, Leiden, *Annalen* 10, deel I, 1921.

58. J. van der Bilt (1876-1962), aanvankelijk officier bij de marine, promoveerde in 1916, lector te Utrecht (1920), gespecialiseerd in veranderlijke sterren.

59. D.J. Korteweg (1848-1941), hoogleraar in de wis- en natuurkunde aan de Universiteit van Amsterdam.

60. L.E.J. Brouwer (1881-1966), hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam in de wiskunde en de wijsbegeerte (1912), grondlegger van de intuïtionistische wiskunde.

61. A.S. Eddington (1882-1944), Engels natuur- en sterrenkundige, hoogleraar te Cambridge sinds 1913; gespecialiseerd in het inwendige van de sterren, de relativiteitstheorie, het uitdijend heelal, de bouw van steratmosferen, beweging van sterren in het melkwegstelsel.

62. A. Pannekoek, De evolutie van het heelal. Rede...als lector in de sterrenkunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam...4de oktober 1918. (Overdruk uit *Vragen van den Dag*, dec. 1918).

63. H.A. Lorentz (1853-1928), hoogleraar in de theoretische natuurkunde te Leiden sedert 1877, ontving de Nobelprijs natuurkunde (1902), grondlegger van de theorie der optische en elektrische verschijnselen in bewegende stelsels en van de elektronen-theorie.

64. Albert Einstein (1879-1955), Duits-Amerikaans theoretisch fysicus, hoogleraar te Zürich (1909), te Berlijn (1913), gasthoogleraar te Leiden na 1920, emigreerde in 1933 naar de Verenigde Staten en werd hoogleraar te Princeton (1933-1945); opsteller van de relativiteitstheorie.

65. James Hopwood Jeans (1877-1946), Engels wis-, natuur- en sterrenkundige, hoogleraar te Princeton (1905-1909) en te Cambridge (Engeland) (1910-1912), vanaf 1912 verbonden aan de 'Royal Society' ter bevordering van de natuurwetenschappen; gespecialiseerd in kontraktie van gaswolken, het ontstaan van sterren en planeten; schrijver van zeer goede populaire boeken over sterrenkunde.

66. Isid. Henri Norst, The Harvard Map of the Sky and the Milky Way, diss. Utrecht 1917; ook verschenen in de serie Recherches astronomiques de l'Observatoire d'Utrecht, 7.

67. A. Pannekoek, On the Distribution of the Stars of the 11th Magnitude, *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 79, pp. 333-343, en On

the Distribution of the Stars... down to the 11th Magnitude, a reply to Dr. Nort, *id.* 80, pp. 198-200 (1920).

68. Franklin Watson Dyson (1868-1939), Engels astronoom, directeur van de Greenwich sterrenwacht (1910-1933), gespecialiseerd in zonnefysica en sterbewegingen. P.J. Melotte was een medewerker te Greenwich. Het artikel 'The Region of the Sky between RA 3^h and 5^h30^m and N. Dec. 20° to 35° ' verscheen in *Monthly Notices* 80, pp. 3-7 (1919).

69. A. Pannekoek, De afstand van de donkere nevels in Taurus, *Verslagen KNAW* 29, p. 524 en Verdere beschouwingen over de donkere nevels in Taurus, *id.* 29, p. 622 (1920). A. Pannekoek, Het locale stersysteem, *Verslagen KNAW* 30, p. 78 (1921).

70. Dr. G.C.A. Valewink was niet de voorzitter maar een bestuurslid van de Vereniging voor Weer- en Sterrenkunde en redaktielid van *Hemel en Dampkring*.

71. David Koelbloed (1905-1977), verbonden aan het sterrenkundig instituut van de Universiteit van Amsterdam (1921-1974), eerst als rekenaar, na studie en promotie als lektor.

72. A. Pannekoek, Researches on the Structure of the Universe, 1. The Local Starsystem Deduced from the Durchmusterung Catalogues, Amsterdam 1924. Publications of the Astronomical Institute of the University of Amsterdam 1.

73. A. Pannekoek, Researches on the Structure of the Universe, 2. The Space Distribution of Stars of Classes A, K and B, Derived from the Draper Catalogue; 3. The Cape photographic Durchmusterung. Publications of the Astronomical Institute no. 2, Amsterdam 1929.

74. Dr. Herko Groot (1890-1974) promoveerde in 1920 te Utrecht op het proefschrift: Stralingsdruk beschouwd in verband met zijn betekenis voor de physica der zon.

75. W.H. Julius (1860-1925), sinds 1896 hoogleraar in de natuurkunde te Utrecht; oprichter van het Heliofysisch Instituut te Utrecht.

76. Megh Nad Saha (1893-1956), hoogleraar in de astrofysica in Calcutta, opsteller van de naar hem genoemde ionisatie-vergelijking.

77. H.N. Russell (1877-1957), hoogleraar te Princeton (1905) en directeur van Princeton University sterrenwacht (1912-1947), 'dean of American astronomers'; opsteller van het Hertzsprung-Russell diagram. Sinds 1921 tevens verbonden aan de Mount Wilson Sterrenwacht.

78. Marcel G.J. Minnaert (1893-1970) oorspronkelijk Belg, in 1914 te Gent op een biologisch onderwerp gepromoveerd, in 1918 naar Nederland; promotie te Utrecht, hoofd van de afdeling heliofysica te Utrecht (1925), hoogleraar en directeur van de sterrenwacht aldaar (1937-1963).

79. W.H. Wright (1871-1959), sterrenkundige verbonden aan de Lick sterrenwacht (Univ. van Californië) (1908-1944) en aldaar directeur van 1935-1942. Zijn voornaamste werk betrof radiële snelheden van zuidelijke sterren en planetaire fotografie.

80. John Stanley Plaskett (1865-1941), directeur van de Dominion Astrophysical sterrenwacht te Victoria (Canada). Hij was een 'self-made man'.

81. G.B. van Albada (1912-1972), hoogleraar astronomie Universiteit van Indonesië en directeur van de Bosschasterrenwacht te Lembang (1951-1958), hoogleraar Universiteit van Amsterdam (1959-1972); schreef over de bouw van het inwendige der sterren en promoveerde op: Een onderzoek van lijn-intensiteiten in enige sterspectra van het tweede type (1945); zijn belangrijkste werk is: On the Origin of the Heavy Elements, *Astrophysical Journal* 105, p. 393 (1947).

82. J.J.M. Reesinck promoveerde in 1926 te Amsterdam op het proefschrift: Onderzoekingen over delta Cepheï en over het Cepheïdenprobleem.

83. Ernst Finlay-Freundlich (1885-1964), astrofysicus, stichter van het Einstein-instituut te Berlijn (1924), en de Einstein-toren te Potsdam voor zonneonderzoek; vluchtte naar Istanbul in 1933 en werd hoogleraar te St. Andrews (1939-1959) in Schotland.

84. Erich Mendelsohn (1887-1953), architect; bouwde in 1921 de Einstein-toren te Potsdam; te Stuttgart het warenhuis Schocken (1926); na 1933 week hij uit naar Palestina, waar hij het universiteitsgebouw en het medisch centrum te Jeruzalem bouwde en ging vervolgens via Engeland (1938) naar de Verenigde Staten.

85. E. von der Pahlen (1882-1952) afkomstig uit Lijfland, 1923 observator bij het Astrophysikalisches Observatorium (Potsdam); hoogleraar-directeur van het astronomisch instituut van de Universiteit te Bazel (Zwitserland) 1929.

86. H. von Klüber, tot na de Tweede Wereldoorlog verbonden aan het Astrophysikalisches Observatorium te Potsdam, daarna waarschijnlijk geëmigreerd naar Engeland.

87. F.W. Ludendorff (1873-1941), directeur van het Astrophysikalisches Observatorium te Potsdam (1898-1938); in de spektrografie en geschiedenis van de sterrenkunde (Maya's) gespecialiseerd.

88. G. Eberhard (1867-1940), verbonden aan het Astrophysikalisches Observatorium te Potsdam.

89. W. Münch (1879-1969), hoofdobservator bij het Astrophysikalisches Observatorium te Potsdam.

90. Stahlhelm: Duitse paramilitaire nationalistische organisatie, na de Eerste Wereldoorlog in 1918 te Maagdenburg opgericht, die zich in 1931 nauw verbond met de Duits-nationalen en nationaal-socialisten.

91. August Adelbert Kopff (1882-1960), hoogleraar aan de Friedrich-Wilhelm Universiteit te Berlijn, hoofd van het Astronomisches Recheninstitut (1924); na de Tweede Wereldoorlog werd dit instituut te Heidelberg opnieuw opgebouwd; werd tevens in 1947 directeur van de sterrenwacht van Baden (Königsstuhl); auteur van de derde Fundamentalkatalog (1937).

92. Erwin Schrödinger (1887-1961), Duits natuurkundige, hoogleraar te Jena (1920), te Zürich, Berlijn, Oxford (1933), Graz, Gent en Dublin (1940); hij ontwierp samen met Dirac een mechanica, gebaseerd op het golfkarakter van de materie die de grondslag vormde voor een nieuwe ontwikkeling van de kwantumtheorie; kreeg samen met Dirac in 1933 de Nobelprijs voor natuurkunde.

93. Hans Kienle (1895), astronoom, hoogleraar te Göttingen en directeur van de sterrenwacht aldaar (1927), directeur van het Astrophysikalisches Observatorium Potsdam (1939); hoogleraar te Heidelberg en directeur van de sterrenwacht van Baden (Königsstuhl) in 1950; gespecialiseerd in de spektraalfotometrie van de zon en de sterren.

94. P. ten Bruggencate (1901-1961), in 1935 hoofdobservator van de Einsteintoren te Potsdam; enige jaren werkzaam aan de Bosscha-sterrenwacht te Lembang; directeur van de sterrenwacht van de Universiteit te Göttingen (1941); gespecialiseerd in de moderne spektraalfotometrie van vaste sterren en de zon.

95. W. van Bemmelen (1868-1941), wis- en sterrenkundige, directeur van het Meteorologisch Instituut afd. aardmagnetisme (1893-1897), later het Kon. Magnetisch en Meteorologisch Observatorium te Batavia (Djakarta); in 1922 lector in de fysische geografie.

96. K.A.R. Bosscha (1865-1928), zoon van een hoogleraar in de natuurkunde aan de polytechnische school te Delft; ging in 1887 naar Ned. O.-Indië als planter en bouwde een welvarende theeplantage—Malabar—in de Preanger bij Bandoeng op. Hij bevorderde o.a. de oprichting van de Technische Hogeschool te Bandoeng en van de sterrenwacht te Lembang. Bosscha financierde de sterrenwacht grotendeels persoonlijk tijdens zijn leven en stichtte het Kerkhoven-Bosscha Fonds dat de exploitatie ervan na zijn dood moest voortzetten.

97. A. Pannekoek, De Nederlandsche Eclipseexpeditie naar Lapland, *Hemel en Dampkring* 25, p. 333 (1927).

98. H.H. Plaskett (1893), aanvankelijk werkzaam op de Dominion Astrophysical sterrenwacht te Victoria (Canada); hoogleraar Harvard Universiteit (1928-1932), en te Oxford (1932-1960); voornamelijk gespecialiseerd in spectroscopie, later in het bijzonder spectroscopie van de zon.

99. J.A. Pearce (1893), werkzaam bij de Lick sterrenwacht (1922-1924); directeur van de Dominion Astrophysical sterrenwacht te Victoria (Canada) (1940-1951), gespecialiseerd in spectroscopie van dubbelsterren.

100. De zwager van A. Pannekoek was dr. D.H. Brauns, gehuwd met Geertuida Pannekoek, die een tijdlang in de Verenigde Staten woonde.

101. A. Pannekoek, Een vluchtig bezoek aan eenige Amerikaansche sterrenwachten, *Hemel en Dampkring* 28, pp. 1, 33, 81 (1930).

102. A. Pannekoek, The theoretical contours of absorption lines, *Monthly Notices* 91, pp. 139 (1930) en 519 (1931).

103. A. Pannekoek, The Theoretical Intensities of Absorption Lines in Stellar Spectra, Amsterdam 1935. Publications of the Astronomical Institute of the University of Amsterdam 4.

104. Albrecht Unsöld (1905), astrofysicus, sinds 1932 hoogleraar te Kiel; gespecialiseerd in steratmosferen.

105. Otto Struve (1897-1963), directeur van de Yerkes sterrenwacht van de Universiteit van Chicago (1932-1939), de MacDonald sterrenwacht (1939-1947); hoofdredakteur van het *Astrophysical Journal* (1932-1947); deed zeer veelzijdig spectroscopisch onderzoek. Hij behoorde tot de vierde generatie van een geslacht van astronomen, afkomstig uit Rusland.

106. Th. Walraven promoveerde in 1948 te Amsterdam op *The Line Spectrum of δ Cephei*; deed theoretisch werk over pulserende sterren en construeerde o.a. een 5-kleurenfotometer, die thans algemeen wordt gebruikt.

107. Harlow Shapley (1885-1972), aanvankelijk journalist; vervolgens werkzaam bij de Mount Wilson sterrenwacht in Californië (1914-1921), hoogle-
raar aan de Harvard Universiteit en directeur van de Harvard College sterrenwacht (1921-1952); deed baanbrekend melkweg- en kosmologisch onderzoek.

108. Ira Sprague Bowen (1898-1973), directeur van de sterrenwachten Mount Wilson en Mount Palomar (sinds 1946), gespecialiseerd in spectrografisch werk over lichtende nevels.

109. Donald Howard Menzel (1901-1976), astrofysicus, eerst verbonden aan de Lick sterrenwacht (1926-1932), vervolgens hoogleraar aan de Harvard Universiteit en hoofd van het astrofysisch onderzoek aldaar (1932-1971).

110. Frank Ross (1874-1960), hoogleraar verbonden aan de Yerkes sterrenwacht (Chicago), redigeerde vanaf 1902 de *Nautical Almanac*; bestudeerde de beweging van de maan en paste astronomische fotografie toe.

111. E.B. Frost (1866-1935), sinds 1898 verbonden aan de Universiteit van Chicago en vanaf 1905 directeur van de Yerkes sterrenwacht van deze universiteit.

112. Jan Hendrik Oort (1900), hoogleraar sterrenkunde te Leiden (1935) en directeur van de sterrenwacht aldaar (1945-1970).

113. Bartholomeus Jan Bok (1906), Nederlands-Amerikaans astronoom, verbonden aan de Harvard Universiteit (1929-1957); sedert 1966 directeur van de Steward sterrenwacht te Arizona; deed vooral onderzoek naar het melkwegstelsel.

114. Rudolf Carnap (1891-1970), Duits wiskundige en filosoof van de 'Weense' school; sedert 1936 hoogleraar in Chicago.

115. Werner Jaeger (1888), Duits filosoof en filoloog (Graecus); hoogleraar te Berlijn (1921), later aan de Harvard Universiteit (1936). Hij schreef o.a. *Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, 1923, 1948².

116. A. Pannekoek, The Stellar Temperature Scale, *Astrophysical Journal* 81, p. 481 (1936).